

Kategórie marxisticko-leninskej filozofie

POZNANIE A NIEKTORÉ OTÁZKY KATEGÓRIÍ

MILAN BURICA, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

BURICA, M.: Cognition and Some Questions of Categories. *Filozofia* 34, 1979, No 4, p. 377—391.

The author expounds the idea of the multi-level human cognition, of its transition to an always deeper level (substance) of reality. This idea is applied also to the question of the multilevel character of philosophical categories [he analyzes the question of the relation of general and special philosophical categories]. From this point of view he investigates also the relation of philosophical categories and notions of special sciences. The explication of the idea of multi-level knowledge, its notions and categories are investigated in the context with the evolution of scientific cognition in certain scientific branches. In connection with these questions the author analyzes the genesis of human cognition in which sensual-objective imaginations were at the beginning. In the further part the author passes to notional cognition and to the categories as „abstract objects“ of the highest grade of universality.

Poznávací proces nespočíva v prostom, mechanickom odzrkadľovaní objektívneho sveta vo vedomí človeka ako predmetnej bytosti, pretože poznanie je zložitý a aktívny proces. Veď ľudské poznanie sa prebýja do podstaty reality nielen kľukatými cestami, ale nelineárne sa transformuje aj sama prax, t. j. samo pretváranie a utváranie sveta pre človeka. Pravda, v aktívnej materiálnej praxi sa ľudstvo už od svojho vzniku zmocňovalo najmä tých vecí, javov a procesov, ktoré slúžili k reprodukcii jeho života, a preto mali preň určitý úžitok a hodnotu. Pritom pri dosahovaní vopred vytýčeného cieľa sa muselo dané individuum (ľudstvo) najprv vyrovnávať s množstvom rôznorodých, neočakávaných situácií a udalostí, ktoré stáli v ceste k jeho dosiahnutiu. Proces prekonávania týchto situácií, ktorý sa realizoval prekonávaním jednotlivých prekážok, viedol k jednoduchšej abstrakcii. Z noetiky vieme, že s abstrakčným procesom súvisí významná etapa v poznávaní skutočnosti,

ktorá spočíva v oboznamovaní sa so samou vyabstrahovanou vecou a udalosťou. Na tomto stupni vývoja poznania sa už dochádza k akýmisi druhotným abstrakciám, ktoré sa realizujú analyticko-syntetickými, indukčívno-deduktívnymi, kvalitatívno-quantitatívnymi a inými poznávacími postupmi. Treba povedať, že pre sám vývoj poznania má veľký význam *opakovanie* sa podobných situácií v ľudskej praxi,¹ pretože zanecháva určité stopy v ľudskom mozgu, čím u daného individua prispieva k formovaniu istého postoja či orientácie v analogických okolnostiach a teda k rozvoju ľudského myslenia. A podľa teórie poznania práve tu treba hľadať začiatok ľudskej pojmotvornej činnosti. Prírodzene, cesta ľudstva k mysleniu v pojmoch bola veľmi dlhá a ľudské poznanie sa k nej prebýjalo len postupne. Napokon aj výskum primitívnych civilizácií ukazuje, že ľudstvo na úsvite svojich dejín najprv myslelo v zmyslovo-konkrétnych, zmyslovo-názorných predstavách.² Dokazuje to aj vývoj konkrétnych vied. Preto niektorí bádatelia v oblasti matematiky hovoria, že ak ešte Thales narábala s veľmi konkrétnymi matematickými predstavami,³ asi od pytagorejcov badať odklon od tohto smeru vývoja matematiky, čím sa táto stáva deduktívnou vedou v dnešnom zmysle slova.⁴

Samý kategórie sú skratky, uzlové body v subjektívnej sfére neko-
nečne diferencovanej skutočnosti a činnosti a slúžia ľuďom v praxi. (1,
s. 66) Pritom funkcia napr. filozofických teoretických určení (kategó-
rií) spočíva v tom, že sú logickou formou obsahu materialistickej dia-
lektiky. Vedecké pojmy a kategórie nemožno chápať ako mŕtve či sta-
tické konvencie, pretože odrážajú, odzrkadľujú či kognitívne reprodu-
kujú protirečivé stránky objektívnej skutočnosti, ktorá sa vyvíja a mení.
Táto diferencovanosť a dynamickosť reality si vynucuje, aby i pojmový
(a kategoriálny) jazyk, ktorý ju odráža, bol pružný, schopný zmeny a
vývoja. V tomto zmysle aj N. Bohr uvádza, že v mnohých oblastiach po-
znania viedli vedecké výskumy z času na čas k tomu, že sa „nevyhnut-

¹ Lenin vravel, že „prax človeka, miliardkrát sa opakujúc, upevňuje sa vo vedomí človeka pomocou logických figúr. Tieto figúry majú pevnosť predsudku, axiomatický charakter práve (a len) preto, že sa miliardkrát opakujú“. (1, s. 182) K tejto otázke pozri aj (2, s. 175—176).

² Aj Aristoteles vedel o probléme zmyslového a teoretického v poznaní. Preto pri skúmaní rozdielov medzi rôznymi rodmi si všimol, „čím sa líši zmyslové vnímanie od vedenia“, ale tiež hovoril, že „vnímanie nie je vedením“. (3, s. 41, 56)

³ Marx uvádza, že na úsvite rozvoja vedenia ľudia museli ovládať určitú prírodnú mechaniku. Tak vraj Archimedes pre váhy s nerovnakými ramenami objavil, že dve závažia zavesené na nerovnakých ramenách takých váh musia byť nepriamo úmerné, aby sa dosiahla rovnováha. „V tom zákone je obsiahnutá celá teória sochora, páky a všetkých strojov na nej založených.“ (4, s. 249)

⁴ Quine hovorí, že v zákonoch abstraktných teórií (logika, matematika) sa nezachycuje akákoľvek empirická substancia, hoci napriek tomu sú tieto zákony užitočné v exaktných vedách. (5, s. 171)

ne museli odhodiť alebo znovu sformovať hľadiská, ktoré sa skôr zdali nevyhnutnými pre každé rozumné objasnenie, a to v dôsledku svojej plodnosti a zdanlivo neohraničenej použiteľnosti“. (6, s. 95—96) Pochopteľne, vedecké pojmy z hľadiska vernosti vystihovania určitých stránok či sektorov reality nemajú absolútne, ale iba relatívny charakter. Napriek tomu v danej etape evolúcie poznania najadekvátnejšie vyjadrujú hĺbku vedeckého preniknutia do podstaty skutočnosti, keďže hranice našej poznateľnosti nie sú ešte hranicami súcna, ako priznal aj typický predstaviteľ tzv. novej ontológie N. Hartmann. (7, s. 81) Stupeň rozvoja vedy, ako aj jednotlivé vednej disciplíny v každej historickej etape sa potom dá spoznať podľa pojmov (ich obsahu), ktorými ona narába. Z nich môžeme odvodiť jednak proces tvorby vtedajšej vedy, prípadne danej vednej špecializácie, jednak hĺbku vystihnúť skutočnosti vedou vcelku, prípadne danou vednou disciplínou. Treba však pripomenúť, že aproximatívny, neabsolútne charakter vedeckých pojmov sa zreteľne obyčajne prejaví až vtedy, keď sa v priebehu ďalšieho rozvoja náuk objavujú nové teórie, v ktorých staré, východiskové teórie majú len úzku a vymedzenú platnosť. Sú teda špeciálnym prípadom fundamentálnejších, realite adekvátnejších teórií, ktoré vystihujú hlbšie zákonité vzťahy skutočnosti. A tak musíme povedať, že stabilizovaná fáza vedy je v evolúcii vedy síce dôležitá, ale nikdy sa nemá preceňovať a absolutizovať. „Teoretická štruktúra“, ako zdôraznil I. Hrušovský, „síce určuje smer vedeckého výskumu, no nové experimentálne objavy si vynucujú etapovo jej reorganizáciu. Dovtedy uznávaná teoretická štruktúra vo svojej doterajšej podobe vyhovuje nanajvýš už len v aplikácii na užšie vymedzenú oblasť príslušnej objektívnej reality.“ (8, s. 65)⁵ „Vidíme, že fyzikálne teórie“, ako v kontexte s analýzou riešenej problematiky povedal B. Russell, „časom sa menia a že sa nenájde rozumný predstaviteľ vedy, ktorý by očakával, že fyzikálna teória ostane nezmenená v priebehu stoviek rokov.“ (10, s. 230)⁶ Pokiaľ ide o vzťah starej a novej teórie, musíme pripomenúť, že pri širšie zameranom štúdiu sa ukazuje, že pri vzniku novej teórie dochádza k rehabilitácii iba niektorých prvkov pôvodnej teórie. V tomto vzťahu sú voči sebe napr. euklidovská a ne-euklidovská geometria, Galileiho princíp relativity a špeciálna teória relativity, klasická a vlnová mechanika, teória otvorených systémov a niektoré aspekty pôvodného (teda nie francúzskeho) štrukturalizmu atď. Pritom v tejto súvislosti treba konštatovať, že ani novšie teórie často nebývajú poslednými, absolútne nemennými princípmi a predstavami danej vednej disciplíny. Veď sú prejavom a výrazom realizácie iba tých možností a tendencií, ktoré sa rozvinuli v danej atmosfére a iniciatíve

⁵ „Prvá vec, ktorú pozorujeme, spočíva v tom, že vyššie úrovne skoro vždy obsahujú určité vážne korekcie alebo modifikácie nižších úrovní.“ (9, s. 505)

⁶ Podľa autora každá významnejšia (fyzikálna) teória prechádza tromi vývojovými štádiami. (10, s. 231)

výrobnotechnickej, spoločensko-politickej a vedeckej praxe. Preto v procese ďalšieho rozvinutia komplexu týchto faktorov — čo sa realizuje v zložitých dialektických vzájomných pôsobeniach — dochádza v danej vednej oblasti aj k novým „konjunkciám“, doplneniam, ale i disjunkciám jednotlivých teoretických koncepcií.⁷

Spomenuli sme, že vedecké kategórie nevznikajú mechanickým odzrkadľovaním skutočnosti, ale sa formujú v procese prakticko-kognitívnej činnosti poznávacích subjektov. Pritom vedecké kategórie zo skutočnosti, ktorá je v samom procese poznania gnozeologickým objektom, tým, čo človek skúma, t. j. noetickým protipólom subjektu, odrážajú jej univerzálne a podstatné, typické charakteristiky. Teda to, čím sa z hľadiska danej všeobecnosti, jej špecifiky jednotia celé triedy rôznorodých javov, procesov a väzieb, čím sa objektívne existujúce diferencované jednotlivosti zaraďujú pod príslušné teoretické určenia. Práve touto črtou sa kategoriálne určenia ako „abstraktné objekty“ najvyššieho stupňa všeobecnosti výrazne odlišujú od iných, nekategoriálnych foriem psychickej činnosti, napr. od pojmov, ale predovšetkým od pocitov a vnemov (t. j. základných zmyslových údajov), ktoré ako menej rozvinuté biologické formy odrazu — i keď ľudské zmysly sú aj predmetným a kategoriálnym vnímaním — poskytujú predovšetkým prvý „kontakt“ človeka s prírodou, ktoré pre poznanie a myslenie poskytujú prvotný, ešte dôkladnejšie nespracovaný materiál o svete. Až pomocou týchto daností, pravda, celou sériou rôznorodých intelektuálnych činností⁸ (ktorých začiatky obsahuje už zmyslové poznanie) — najmä abstrakciou a zovšeobecnením — dostávame sa k tvorbe vedeckých kategórií. Preto správne zdôraznil Lenin, že už najjednoduchšie zovšeobecnenie, začiatkové a najjednoduchšie tvorenie pojmov, súdov, úsudkov atď. vedie k hlbšiemu poznaniu reálnych objektívnych súvislostí. (1, s. 147)⁹

V tomto kontexte treba povedať, že práve pre vedeckú aktivitu a myslenie vôbec je príznačné postupné vyčleňovanie a upevňovanie (v procese poznania) jednotlivých meritórnych stránok univerzálnej objektívnej súvislosti a dynamiky.¹⁰ Tieto vytrhnuté, izolované momenty

⁷ Podľa Lenina sú historicky „podmienené hranice približovania sa našich poznatkov k objektívnej, absolútnej pravde, nie je však *podmienené* jestvovanie tejto pravdy, nie je podmienené to, že sa k nej približujeme“. (11, s. 115)

⁸ Niektorí autori určitú úlohu pripisujú v poznaní aj tzv. mimozmyslovému vnímaniu, ktoré v konečnom dôsledku má tiež materiálne determinanty. Preto „sila mimozmyslového vnímania môže byť justifikovaná iba zaužívanými vedeckými (induktívnymi, štatistickými) postupmi“. (9, s. 534)

⁹ O vzájomnom vzťahu empirického a racionálneho v poznaní pozri (12, s. 186).

¹⁰ Vymedzovanie predmetu poznania „je prvý a základný, ale i veľmi zložitý stupeň gnozeologického [a nielen gnozeologického] vydeľovania sa človeka zo skutočnosti...“ Mnohostupňovitosť noetického vzťahu subjektu k realite sa podľa autorky prejavuje aj v mnohostupňovitosti tvorivého momentu vo vedeckom poznaní. (13, s. 300)

celosvetovej dynamiky sa vo vedeckých pojmoch a teóriách ustavične zabsolutňujú a statizujú, odtrhávajú sa od okolností, ktoré odrážajú, čím sa stávajú relatívne samostatnými a nezávislými od objektívnej dialektiky sveta. A práve moment vyčleňovania stability, izolovanosti a reálnej nestálosti a interakcie niektorí autori nazývajú konštruktivizačným procesom reality. (14, s. 73; 15, s. 31; 49 a n.)¹¹ Pravda, z noetického hľadiska konštruktivizácia skutočností predpokladá zastavenie a umŕtvenie pohybu, pretože v procese myslenia operujeme len vyčlenenými „uzlovými bodmi“.¹²

Pri pozornejšej analýze pojmového aparátu vedy zisťujeme, že vedecké kategórie ako formy (schémy) myslenia nielenže odrážajú všeobecné a podstatné (typické) aspekty (vlastnosti, znaky, vzťahy a väzby) materiálnych javov a procesov, ale napokon sa ukazuje, že súvislosti, ktoré existujú v reálnom svete, pozorujeme aj pri sieti kategórií, i keď kategórie sú i navzájom nezávislé. Netreba ani dodávať, že vlastne takéto chápanie kategórií nás presviedča o praktickej hodnote týchto teoretických určení, ktoré v genéze vedy vernejšie alebo menej dokonale odrážajú reálne existujúce javy, vzťahy a procesy. Pokiaľ ide o samu adekvátnosť pojmového aparátu vedy teoreticky odrážanej reality, treba povedať, že vedecké pojmy sú pravdivé natoľko, nakoľko priliehavo vystihujú skúmanú skutočnosť a efektívne natoľko, nakoľko prispievajú k rozvoju a premene ustavične progredujúcej praxe. Slovom, subjektívna dialektika v našich aplikáciách a extrapoláciách na realitu je plodná preto, že z nej vzišla, že je prejavom objektívnej dialektiky. Môžeme spomenúť, že fakt závislosti subjektívneho od objektívneho v kontexte s analýzou matematického poznania, teda jedného zo zložitých oblastí poznania zdôraznil už Engels. Avšak aj Aristoteles sa pri kritike obhajcov platónskych ideí snažil výstižne ukázať, že matematické predstavy (teórie) nie sú odlúčené od reality, pretože keby boli od nej odlúčené, „neboli by ich vlastnosti v telesách“. (19, s. 363) No v tejto súvislosti si treba uvedomiť, že vzťah matematiky a skutočnosti je naozaj značne špecifický. Zreteľnejšie sa realizoval skôr v začiatkoch tejto vedy, keďže v ďalšom vývoji matematiky nadobúdajú matematické teórie akúsi relatívnu autonómnosť. Totiž s rozvojom abstraktného matematického myslenia sa spojenie matematiky s realitou a praxou stáva stále menej bezprostredným a uskutočňuje sa prostredníctvom iných vedných disciplín. Matematika z nich jednak čerpá podnety a zdroje nových teórií, jednak voči nim vystupuje ako metóda, pomocou ktorej ony formulujú svoje kvantitatívne zákony, teda ako oblasť, ktorá vytvára aparát pre iné vedy na riešenie ich problémov. Čistá matematika

¹¹ V modernej matematike sa zasa hovorí o probléme konštrukcie nového bytia, odpovedajúceho problému univerzálne daného. (16, s. VIII)

¹² K psychologickej problematike samého myslenia pozri (17, s. 12 a n.) a (18, s. 34)

takto vychádza z praxe, ale zároveň sa k nej vracia vo forme aplikovanej matematiky. A práve v obojstrannom prechode oboch týchto matematík spočíva centrálna hybná sila evolúcie matematiky. Pritom sama matematika, ako hovoria jej tvorcovia a propagátori, nielen prosto kopíruje realitu, ale ju zároveň aj zjednodušuje a doplňuje.

Celkove o vede teda platí, že každá vedná disciplína sa budeje adekvátnym a kritickým vystihovaním diferencovaných protirečivých stránok danej oblasti či sektoru objektívnej skutočnosti. Preto aj jednotlivé vedecké metódy, pojmy a teórie sú vo vedeckej praxi plodné a úspešné vtedy, keď vo svojej genéze vychádzajú nielen z často aj veľmi sprostredkovaného prakticko-empirického zdroja, ale keď prísne rešpektujú samu osobitosť tohto zdroja, t. j. skúmané aspekty hmoty. Tento názor možno v súčasnej vede ilustrovať napr. na existencii niekoľkých druhov štatistík, ktoré si v nej vynútilo štúdium existencie kvalitatívne rozdielnych objektov výskumu. Z ich špecifiky vidieť, že v dnešnej vede už nemožno používať iba klasickú štatistiku (Maxwell), ale aj Boseho-Einsteinovu (1924) a Fermiho-Diracovu (1925) štatistiku, ktoré (posledné dve) odrážajú spinové zvláštnosti elementárnych častíc, pretože Boseho častice majú celočíselný spin a Fermiho zasa polokvantový spin. K posledným dvom štatistikám treba dodať, že prvá z nich sa uplatňuje pri štúdiu fotónov, alfa-častíc a atómových jadier, ktoré majú párny počet nukleónov, kým pre elektróny, pozitróny a atómové jadrá s nepárnym počtom nukleónov platí Fermiho-Diracova štatistika. (20, s. 231)

Gnozeológia, v ktorej sa realizuje subjektovo-objektový vzťah, zdôrazňuje, že do podstaty skutočnosti prenikáme analýzou povrchových, javových a nepoznaných komponentov reality. V danom období ustavične progredujúcej vedeckej praxe je prirodzene možné doviesť takúto analýzu len po určitú hranicu či úroveň, na ktorej sa naše poznanie nevyhnutne musí zastaviť. Z tejto relatívnej ukončenosti našej analýzy však nijako nevyplýva, že to, čo sa nám na danej úrovni poznania či abstrakcii javí ako posledné, ultimné, jednoduché, príp. známe, je takým aj v samej skutočnosti. Preto takúto ultimnosť, konečnosť a jednoduchosť musíme často kvalifikovať iba ako prejav našich, príslušnou dobou poskytovaných a teda nevyhnutne obmedzených poznávacích možností, keďže sama hmota nie je nejakou homogénnou a rigidnou substanciou, ale dialekticky sa transformujúcou realitou. Je prirodzené, že podobné teoretické hľadiská sa nezriedka vyskytujú a propagujú i v samej konkrétnej modernej vede, v ktorej ich hlása viac významných vedcov. Tak americký fyzik D. Bohm poukázal na nemožnosť dosiahnutia trvale dokonalejšej teórie podstatných súvislostí hmoty, pretože ustavične sa rozvíjajúca veda sa v každom období svojej evolúcie zmocňuje fundamentálnejších subštruktúr objektívneho sveta. Aj podľa francúzskeho fyzika J. P. Vigiera, ktorý sa oprel o Pascalovu myšlienku o neohraničenej možnosti rozkladu prírody, má svet nespočetné množstvo

úrovni a neexistuje taká „dokonalá teória, ktorá by vedela vyčerpať fyzikálnu realitu“. [21, s. 356] Podľa tejto koncepcie veda vlastne nemôže dôjsť k posledným stavebným kameňom, singularitám či partikulám hmoty, pretože prvky, na základe ktorých konštruujeme fyzikálnu teóriu na určitej úrovni, zahŕňajú reálne pohyby na vertikálne hlbšej úrovni. Pritom svoju teóriu úrovni koncipoval Vigier ako systematickú metódu poznania, ktorá má objektívnu povahu. Sám hovoril: „Môžeme sledovať dejiny prírody, úroveň za úrovňou, uvoľňujúcu sa v priebehu skutočného a nekonečného historického procesu, prameniaceho z nekonečného počtu úrovní, nadväzujúcich na predchádzajúce úrovne.“ [21, s. 360] Ukazuje sa, že táto autorova teória je vlastne namierená proti mechanistickému materializmu (Laplaceovmu ideálu), ktorý uznával konečný počet zákonov prírody, z ktorých sa odvodzovali absolútne presné prognózy o chode sveta, ale aj presné informácie o jeho minulosti.

Treba povedať, že aj keď v noetike hovoríme o aproximativnosti našich poznatkov o svete, súčasne si uvedomujeme, že v genéze poznania asymptoticky narastá ich objektivita. Môžeme vyhlásiť, že zákonitosti, vzťahy a vlastnosti objektívneho sveta odrážame v procese poznania „stále dokonalejšími teoretickými modelmi a postihujeme ich v stále priliehavejších pojmových transpozíciách“. [22, s. 226] Túto dialektickú tendenciu poznania možno označiť i ako otváranie systému do hĺbky, keďže veda je „neustálym otváraním a zatváraním systémov, t. j. je dialektickým systémom“. [23, s. 65]

Reálna skutočnosť nie je diferencovaná iba do hĺbky, ale na základe poznania predovšetkým jej hĺbkovej diferencovanosti možno ju členiť aj horizontálne. A tak o rozdielnej úrovni hovoríme aj v tomto zmysle, hoci oba spomenuté aspekty štruktúrovanej skutočnosti sú de facto veľmi späté a spolu vytvárajú jej nevyčerpateľnosť. Pravdaže, takéto rozlišovanie a sám dôraz na horizontálny parameter vo vedeckej praxi vôbec nie sú samoúčelné a využívajú sa najmä vo vedeckom modelovaní, izomorfizme, extrapoláciách a vôbec aplikáciách, v ktorých ide o prenos poznatkov — na základe analógií — o danom systéme na iné systémy, teda všeobecne pri každom rovinnom členení skutočnosti. Pritom vo všetkých aplikáciách horizontálneho a vertikálneho pohľadu na svet sa zisťuje, že odlišné úrovne (aspekty, oblasti a okruhy) reality nemožno jednoducho, mechanicky zamieňať, pretože veda musí rešpektovať určitú, prakticky výhodnú hierarchiu jednotlivých hmotných totalít, ale aj sveta vcelku. Ešte musíme pripomenúť, že v kontexte s hraničnými či spojovacími vednými disciplínami (astrofyzika, geobotanika, fyzikálna chémia atď.) nemožno hovoriť o medziúrovňovom vysvetľovaní, ako by sa na pohľad zdalo, pretože tieto vedné odvetvia sú súčasťou špeciálnych vied. Ony len metódami iných vied riešia svoju internú problematiku, i keď pritom operujú minimálne kategóriami oboch disciplín, ktoré tvoria danú hraničnú oblasť. Pravda, o úrovňovom hľadisku možno

hovoríť v súvislosti s filozofiou, jednotlivými špeciálnymi, integratívnymi či regionálnymi vedami, o ktorých sa ešte zmienime.¹³

Pre bližšie ozrejenie práve analyzovaných otázok treba spomenúť, že koncepciou úrovní sa neraz interpretujú aj rôzne vedecké pojmy a kategórie, prípadne celý vývoj danej vedy. Z tohto hľadiska sa napr. v samých dejinách fyziky rozlišuje mikroštruktúrna úroveň poznania, ktorá prehľbuje Einsteinovu „geometrickú“ úroveň abstrakcie a táto zasa elektromagnetickú úroveň (Faraday, Ampére), ktorá dôkladnejšie rozvíja sám newtonovský model sveta.¹⁴ V posledných rokoch sa úroveň výskum reality aplikoval aj v chémii, v ktorej sa zo štyroch rozdielnych poznávacích hľadísk dôkladne skúma pojem chemickej zlúčeniny. Z týchto výskumov zreteľne vidieť, že v každom z nich sa tento pojem prejavuje špecificky. (26, s. 83 a n.)

Spomenuli sme, že kategórie sa vo filozofii charakterizujú ako základné teoretické určenia, ktorými sa označujú všeobecné, kardinálne a typické vlastnosti, vzťahy a súvislosti medzi vecami a javmi objektívneho sveta. Kategórie v jednotlivých vedách sú abstrakciami dialekticky (historicky) sa meniacich objektívnych vzťahov (pomeroch, okolností) v konkrétnej prírodnej a sociálnej oblasti. Kategórie natoľko adekvátne odrážajú túto realitu vzťahov (okolností), nakoľko existujú práve dané objektívne relácie (pomery), ako hovorí Marx. Preto v nových materiálnych vzťahoch, sa už uplatňujú nové kategórie. Pritom každá kategória odráža iba jednotlivú stránku skutočnosti, a tak kategórie — synonymá vlastne neexistujú. Práve z tohto hľadiska treba vo vedeckej praxi bojovať proti stotožňovaniu viacerých napohľad rovnako významových kategórií. Tak treba bojovať napr. proti stotožňovaniu kategórií objektívne a materiálne, ideálne a nemateriálne, zákon a zákonitosť, náhodnosť a nepodstatnosť a pod. V psychológii zasa proti stotožňovaniu (gnoseologického) protikladu subjektívna a objektívna so vzťahom psychická a jeho materiálneho (nervového) substrátu, t. j. fyziologických procesov. Totiž vo všetkých týchto zdanlivo rovnakých kategoriálnych určeníach v marxistickej náuke o kategóriách de facto nejde o obsahovú zhodu kategórií. V rovnakom význame sa niektoré z vedeckých kategórií používajú len vtedy, keď vedome odhliadame od ich jemných, niekedy i značných obsahových rozdielov, ktoré sa sformovali v genéze vedeckého a filozofického poznania. Preto napr. i keď je pojem súvislosti základnejším, a preto i dialekticky výraznejším teoretickým určením ako pojem vzťahu, jednak ich v istých našich úvahách aplikujeme v rovnakých kontextoch a okolnostiach. Pritom sám vzťah je len jednou z foriem, jedným z nevyhnutných momentov všeobecnej vzájomnej súvislosti reálnych vecí,

¹³ K I. Hrušovského poznámkam ku klasifikácii vedy pozri [24, s. 85].

¹⁴ Podľa niektorých metodologických výskumov vývoj samej fyzikálnej teórie prechádza štyrmi štádiami: empirickým, nefundamentálno-teoretickým, špekulatívnym a fundamentálno-teoretickým výskumom. [25, s. 67]

procesov a vlastností, kým súvislosť je hmote prislúchajúca podstatná vlastnosť, pretože v nekonečne diferencovanej závislosti a koreláciách sa nachádza každá entita reality.

Tiež si treba uvedomiť, že nakoľko každá dvojica polárnych filozofických kategórií odráža presne vymedzený všeobecný typ väzieb, ktoré patria všetkým formám pohybujúcej sa hmoty, kategórie ako formy [schémy] myslenia reprezentujú akési všeobecné vrstvy či rezy objektívneho sveta. A týmto svojím charakterom a poslaním, ako hovoria A. M. Plotnikov a A. F. Nazarenko, kategórie vystupujú ako konkrétna forma realizovanej [aktualizovanej] jednoty dialektiky, logiky a teórie poznania. „Preto sú kategórie »polyfunkcionálne«, t. j. súčasne (ale v odlišnom stupni) spĺňajú ontologickú, gnozeologickú, logickú a iné funkcie filozofického poznania.“ (27, s. 53–54) Teda pri výskume kategórií narážame na problém vzťahu kategoriálneho poznania a logiky preto, že filozofické kategórie ako formy myslenia majú logický obsah. Prirodzene, v tejto súvislosti úlohou filozofie je objasniť ich podstatu práve z hľadiska ich logickej formy. Pri tejto explikácii však v súčasnej etape filozofického poznania aj podľa P. V. Kopnina už nemožno vychádzať len z formálno-logickej analýzy. (28, s. 94) Najmä preto nie, že problém v úplnosti nerieši.

Hodno spomenúť, že vedecky budované kategórie musia vystihovať celú dialektiku skutočnosti, pretože len v jednote vzaté kategórie umožňujú správne a úplne pochopiť prírodné procesy, spoločenské dianie a aktivitu ľudského myslenia. Z tejto jednoty sa nevymykajú ani novoobjavené kategórie. Aj podľa Lenina tvorenie „pojmov a operácie s nimi už v sebe zahrňujú predstavu, presvedčenie, vedomie zákonitosti objektívnej súvislosti sveta“. (1, s. 147) Na inom mieste Lenin vyslovil: „*Nekonečná* suma všeobecných pojmov, zákonov etc. dáva konkrétno v jeho úplnosti.“ (1, s. 253) Pravdaže, filozofické pojmy a kategórie môžeme chápať v adekvátnych súvislostiach, genéze a subordináciách iba v rozvinutom období vývoja vedy a myslenia, z nášho hľadiska teda predovšetkým v období sformovania sa uceleného marxistického pohľadu na svet. Preto všetky predmarxistické pokusy v dejinách vedy a myslenia o vystihnutí a zobrazení sveta kategóriami boli neúplné a vyriešili (rozpracovali) len čiastkové otázky tohto vzťahu. Platí to rovnako o mnohých dialektických postrechoch Herakleitových, Aristotelových, ako aj názoroch Baconových, Descartových, Leibnizových a predstavách celej nemeckej klasickej filozofie vrátane Hegla.

Pokiaľ ide o sám moment subordinácie kategórií, treba v súlade s viacerými autormi povedať, že nakoľko kategórie vznikajú a vyvíjajú sa od jednoduchšieho k zložitejšiemu, od abstraktného ku konkrétnemu, aj pri subordinácii kategórií musíme rešpektovať tieto zákonitosti evolúcie abstraktného myslenia a vychádzať z kategórií, ktoré fixujú bezprostredné, masové a jednoduché charakteristiky predmetov, procesov

Z predmetu filozofie vyplýva, že filozofické kategórie — na rozdiel od kategoriálneho aparátu jednotlivých špeciálnych a regionálnych či integratívnych vied (teória otvorených systémov, kybernetika) — majú najvšeobecnejší a najvšestrannejší charakter. Pritom si treba uvedomiť, že sama filozofia je systémom filozofických disciplín, z ktorých každá jednotlivá disciplína okrem najvšeobecnejších filozofických kategórií používa svoje špeciálne kategórie. Z toho vyplýva, že aj kategórie rôznych filozofických vied majú rôzny stupeň všeobecnosti. Práve preto, že filozofické abstrakcie existujú len v organickej jednote so zvláštnym a jedinečným. Tak kategórie dialektického materializmu majú všeobecný charakter, ale kategórie ďalších filozofických disciplín v extenzívnom pláne nie sú všeobecnými, i keď sa používajú vo všetkých sférach poznania (sú spoločné pre všetky vedy), čo zása vyplýva z charakteru filozofie, ktorá je bázou nielen vedy, ale aj celej duchovnej kultúry. (29, s. 141) Inými kategóriami operuje noetika (pravda, analýza, indukcia, logické a historické, abstraktné a konkrétne, prax, hypotéza, teória), hoci aj gnozeologické kategórie majú objektívny obsah, t. j. neodrážajú iba zákonitosti evolúcie poznania, ale aj reálny svet; inými historický materializmus (spoločensko-ekonomická formácia, nadvstavba, výrobné sily, osobnosť, spoločnosť a i.) a ešte ďalšími marxistická etika (dobro, mravný ideál, spravodlivosť, cnosť, altruizmus atď.). Takto jednotlivé funkcie filozofie podmieňujú aj tvorbu rôznych filozofických pojmov a kategórií. Filozofické kategórie majú preto najuniverzálnejší charakter, pretože sa budujú predovšetkým na inej východiskovej báze (totiž na najvšeobecnejšom pohľade na celé univerzum) ako kategórie špeciálnych a regionálnych vied. Veď posledné dve oblasti vedeckého poznania skúmajú iba jednotlivé štruktúrne úrovne, časti, príp. užšie komplexy reálneho sveta a v týchto oblastiach odhaľujú vedecké zákony, ktoré oproti filozofickým zákonom majú špecifickejší charakter.¹⁵ Eo ipso ak uznávame uvedené okolnosti, musíme rozlišovať medzi kategóriami filozofie a kategóriami jednotlivých vied, vrátane regionálnych vied. Tento záver možno z noetického hľadiska argumentovať tým, že poznanie jednotlivých štruktúrnych úrovní, častí, príp. užších komplexov skutočnosti nám ešte nedáva úplnú predstavu o celku, keďže celok je špecifickou, organickou (nie mechanickou) jednotou častí. Časť sa dokonale pozná len v celku. Iba všestrannou, dialektickou syntézou častí do celku, ktorú (syntézu)

¹⁵ Ph. Frank k tvrdeniam strednej všeobecnosti zahrňuje napr. Ohmov zákon, zákon gravitácie, zákony elektrodynamiky, mendeleejevovský periodický zákon, ktoré vraj napriek tomu, že nie sú princípmi, sú užitočné pri vytváraní teórií. (30, s. 83)

musí súčasne sprevádzať hlboké poznanie častí, relatívne dokonale vybudujeme totálny celok. Izolovane chápanými predstavami (pojмами) jednotlivých konkrétnych vied teda nemožno vybudovať adekvátny model sveta. Takýto obraz reality nám podáva iba filozofia, i keď aj konkrétne vedy riešia časť filozofickej problematiky, lebo tiež prispievajú k analýze filozofických otázok. Pravda, keďže špeciálne a regionálne vedy skúmajú jednotlivé stránky nevyčerpatelnej reality a keďže filozofia je vedou o celku, t. j. náukou o najvšeobecnejších zákonitostiach objektívnej totality, filozofia je závislá od vied, ktoré vystihujú tento celok. V skutočnosti je však vzťah vied a filozofie, ktorá skúma v praktickej a poznávacej aktivite celé univerzum, obojstranný, symetrický. Preto aj Ph. Frank hovorí, že keď sa „obraciame k najteoretickejším duchom vedy 20. stor., prichodíme k tomu, že najväčší z nich vo zvýšenej miere zdôrazňovali nevyhnutnosť tesnej spojitosti medzi vedou a filozofiou“. (30, s. 41)¹⁶ V tomto kontexte si treba uvedomiť, že filozofia z vied síce vyrastá (popritom samozrejme čerpá aj z umenia a každodennej praxe nás, teda aj z mimovedeckých zdrojov), ale súčasne je priesečníkom vied, ich závršením. Z tejto tézy vyplýva, že nie akýkoľvek vedecký pojem (zákon) má momentálny a bezprostredný vplyv na filozofiu, že teda rúca, alebo rozvíja dané filozofické predstavy. Pretože vedecký pojem, ktorý má byť podkladom pre vznik všeobecnejšieho, filozofického pojmu, musí spĺňať určité podmienky. (32, s. 12) Na druhej strane filozofia, čo je potrebné spomenúť, budovaná na vedeckých pojmoch, zákonoch a teóriách vôbec, nie je pasívny útvar, ale spätne vplýva na vedy.

Analyzujme stručne tieto problémy. Pri riešení otázky kooperácie a súčinnosti vied a filozofie musíme povedať, že táto sa vo vede nevyčerpáva iba mechanickým osvojením si marxistického svetonázoru špeciálnymi vedcami, pretože aj vo vzťahu filozofie k špeciálnym a regionálnym vedám platí, že každá konkrétna veda vo svojej genéze svojráznym spôsobom „asimiluje“ — pravda, v rôznych svojich predstavách špecificky a v odlišných dimenziách — isté filozofické predstavy, ktoré potom v aktívnej vedeckej praxi priliehavo využíva a extrapoluje. A tak pri rozvoji tej-ktorej vednej disciplíny špeciálni vedci musia rešpektovať filozofický základ svojej vednej oblasti a v jeho intenciách aj budovať vlastné vedné predstavy a teórie. Okrem toho z hľadiska ďalšej tvorby ich vednej oblasti je užitočné, ak poznajú a ustavične sledujú mechanizmus rozvoja celého systému vedeckej filozofie, pretože len takto chápaná koordinácia a spolupráca vied a filozofie môže pozitívne oživiť jednu, ale i druhú vednú oblasť. Okrem toho netreba zabudnúť, že filozofické kategórie sú nevyhnutné pre danú vedeckú oblasť najmä preto, že

¹⁶ „Filozofia pomáha prírodovede tým, že dáva odpovede na všeobecné metodologické otázky, ktoré sa objavujú pred prírodovedcami.“ (31, s. 94)

ona sama len na základe vlastnej skúsenosti si ich nemôže vypracovať.¹⁷

Spolupráca vied a filozofie sa však nevyčerpáva len tými formami kooperácie, ktoré sme práve spomenuli a ktoré vo veľkej miere reprezentujú najzákladnejšie či najelementárnejšie tendencie tejto spolupráce. Musíme si uvedomiť, že filozofia sa stretáva so špeciálnymi vedami ešte aj na iných úrovniach poznania, predovšetkým na tej, ktorá leží na rozhraní vied a filozofie, ktorá je teda logickým východiskom tak vied, ako aj filozofie. Samozrejme na úrovni analýzy vied a filozofie sa na rozpracovaní rôznych kardinálnych a univerzálnych pojmov — ako sú pojmy hmota, pohyb, čas, priestor, kauzalita, možnosť a i. — už zúčastňujú aj vedy aj filozofia. Vyplýva to z toho, že všetky kategórie marxistickej filozofie majú objektívny obsah, lebo odrážajú zákonitosti objektívneho sveta, ako aj z toho, že vo všetkých filozofických kategóriách je obsiahnuté aj predchádzajúce poznanie univerza. Treba konštatovať, že túto skutočnosť si v dnešnej vede uvedomuje viac teoretických bádateľov. U nás ňou operoval I. Hrušovský, podľa ktorého, ak uznávame úzku spätosť a podmienenosť vied a filozofie, na „istom stupni všeobecnosti nášho poznania môžeme rozvíjať alebo filozofiu alebo vedu podľa toho, či sme si vytýčili za úlohu prehľbovať filozofickú problematiku na základe konkrétnych vedeckých skúseností a poznatkov alebo odborne vedeckú problematiku na základe filozofických znalostí“. (34, s. 223) Aj z tejto argumentácie vidieť, že vzťah vied a filozofie je komplementárnou reláciou. A preto aj filozofia prispieva k vyplneniu tzv. „bielych miest“ vedy, príp. naznačuje smer ich likvidácie. V tejto súvislosti treba dodať, že má na tom aj interný záujem, pretože z jednotlivých vedných disciplín si najviac uvedomuje, že nerešpektovanie tejto jednoty, ktoré z času na čas vo vede pozorujeme, vedie jednak k plochému empirizmu, jednak k sterilnému teoretizovaniu, teda k úchylkám, ktoré nepodnecujú vedecký progres.

Pri riešení celého komplexu tu skúmaných otázok si musíme všimnúť ešte jeden problém. Ukazuje sa, že pri analýze interakcie vedy a filozofie rozhodne musíme brať do úvahy rozdielny charakter vedeckého a filozofického poznania, ktoré sa realizuje na špecifickej pojmovej rovine filozofickej abstrakcie. Tento záver možno v súčasnej vede argumentovať tým, že napr. pomerne rýchly vývin prírodovedných názorov o hmote, čase, priestore ešte nevedie k rovnako rýchlemu meneniu filozofických predstáv o tých javoch a procesoch, ktoré tieto kategórie odrážajú. Meritórny rozdiel filozofického a vedeckého poznania možno na druhej strane zdôvodňovať aj tým, že zasa filozofia — ako veda o najuniverzálnějších zákonitostiach reality — na rozdiel od špeciálnych a regionálnych vied napr. neobjavuje v danom atóme rozloženie jeho

¹⁷ Pekne formuloval význam štúdia dialektiky pre prírodovedcov Lenin in [33, s. 503]

elektrónov v jednotlivých orbitoch, neskúma počet orbitov v rámci jednej vrstvy, neukazuje, že počet elektrónov v orbitoch je ohraničený. Avšak vo všetkých prípadoch dôvodí tým, že elektrón reálne existuje, že nie je jediným (posledným) „bodovým“ útvarom mikrosveta, ba ani nejakou logickou konštrukciou či fikciou, ako to hlásalo množstvo fyzikálnych idealistov. Vari netreba zdôrazňovať, že práve tieto (všeobecné) direktívy majú pre prácu aktívnych špeciálnych vedcov — najmä v krízových obdobiach vývoja vedy — nedocniteľný dosah.

LITERATÚRA

1. LENIN, V. I.: Filosofické sešity. Praha 1953.
2. CONDILLAC, E. B. de: Esej o pôvodu ľudského poznání. Praha 1974.
3. ARISTOTELES: Topiky. Praha 1975.
4. MARKS, K.: Matematikačeskije rukopisi. Moskva 1968.
5. Zborník The linguistic Turn. Recent Essays in philosophical Method. Chicago and London 1968.
6. BOHR, N.: Atomnaja fizika i čelovečeskoje poznanije. Moskva 1961.
7. HARTMANN, N.: Nové cesty ontológie. Bratislava 1976.
8. HRUŠOVSKÝ, I.: Štruktúra a apercepcia reality. In: Slovenské pohľady, 1964, č. 7.
9. Zborník Philosophy. Prentice — Hall 1964.
10. RASSEL, B.: Čelovečeskoje poznanije, jeho sfera i granicy. Moskva 1957.
11. LENIN, V. I.: Materializmus a empiriokriticizmus. Bratislava 1952.
12. AGUDOV, V. V. — NARSKIJ, I. S.: V. G. Panov, Čuvstvennoje, racionalnoje, opyt. In: Filosofskije nauki, 1977, č. 3.
13. STACHOVÁ, J.: K otázkam vzťahu speciálněvědních, obecněvědních a filozofických pojmů a kategorií. In: Filozofický časopis, 1976, č. 3.
14. GORSKIJ, D. P.: Otázky abstrakcie a tvorenie pojmov. Bratislava 1963.
15. KLINI, S. K.: Vvedenije v metamatematiku. Moskva 1957.
16. EHRESMANN, CH.: Catégories et structures. Paris 1965.
17. RUBINŠTEJN, S. L.: O myslení a spôsobe jeho výskumu. Bratislava 1960.
18. RUBINŠTEJN, S. L.: Bytí a vědomí. Praha 1961.
19. ARISTOTELES: Metafyzika. Praha 1946.
20. ŠPOLSKIJ, E. V.: Atómová fyzika II. Praha 1954.
21. VIGIER, J. P.: Teória úrovní a dialektika přírody. In: Otázky marxistické filozofie, 1962, č. 4.
22. HRUŠOVSKÝ, I.: Dialektika denotácie a syntaxe. In: Otázky marxistické filozofie, 1964, č. 3.
23. FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. Bratislava 1960.
24. HRUŠOVSKÝ, I.: Dialektika bytia a kultúry. Bratislava 1975.
25. KUDRJAŠOV, A. F.: Metodologičeskij analiz mechaniki Galileja. In: Vestnik Leningradskogo universiteta, 1976, č. 23.
26. BYKOV, I. E.: Ob istoričeskom razvitii i opredelenii poňatija „chimičeskoje sojedenije“. In: Filosofskije voprosy fiziki i chimii, vyp. 1, Sverdlovsk 1959.
27. PLOTNIKOV, A. M. — NAZARENKO, A. E.: Logiko-gnoseologičeskij analiz poňatij i kategoriij. In: Vestnik Leningradskogo universiteta, 1976, č. 23.
28. KOPNIN, P. V.: Dialektika kak logika i teorija poznaniia. Moskva 1973.

29. ŽUKOV, N. I.: Nekotoryje soobraženija o klassifikacii kategorij sovremennoj nauki. In: Filosofskije nauki, 1977, č. 3.
30. FRANK, F.: Filosofija nauki, svjaz meždu naukoj a filosofijej. Moskva 1960.
31. OKULOV, A. F.: Sovjetskaja filosofskaja nauka i jejo problemy. Moskva 1970.
32. FILKORN, V.: Metóda vedy. Bratislava 1956.
33. LENIN, V. I.: O význame bojového materializmu. In: Vybrané spisy v piatich zväzkoch, zv. 5, Bratislava 1973.
34. HRUŠOVSKÝ, I.: Z minulosti a súčasnosti filozofie. Bratislava 1961.

ПОЗНАНИЕ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КАТЕГОРИЙ

Милан Бурица

В настоящей статье автор развивает идею о многоуровневом характере человеческого познания, о его переходе ко все более глубокому уровню (сущности) действительности. Эту идею он распространяет и на вопрос о многоуровневом характере философских категорий (анализирует вопрос о соотношении всеобщих и особенных философских категорий). С этой точки зрения он исследует также соотношение философских категорий и понятий частных наук. Идею о многоуровневом характере познания, его понятий и категорий автор развивает в контексте с эволюцией научного познания в некоторых научных дисциплинах.

В связи с этими вопросами в статье анализируется генезис человеческого познания, начальной ступенью которого являлись чувственно-наглядные представления. Далее автор переходит к понятийному познанию и к категориям как „абстрактным объектам“ наивысшей степени всеобщности. Категории он определяет как наиболее широкие понятия, в которых отображены наиболее универсальные и существенные (типичные) признаки, связи и отношения материальных объектов. Категории отдельных наук автор считает абстракциями диалектически изменяющихся объективных отношений (обстоятельств) в конкретной области природы и общества. Он отмечает, что категории адекватны реальности отношений, существующих условий постольку, поскольку сохраняются отношения, в результате отражения которых возникли данные категории, так как новым материальным отношениям соответствуют именно (только) адекватные им теоретические определения.

ERKENNTNIS UND EINIGE FRAGEN DER KATEGORIEN

Milan Burica

Der Verfasser entwickelt in seinem Aufsatz den Gedanken von der Vielschichtigkeit der menschlichen Erkenntnis, von ihrem Übergang zu immer tieferen Ebenen (zum Wesen) der Wirklichkeit. Diesen Gedanken wendet er auch auf die Frage der Vielschichtigkeit philosophischer Kategorien an (untersucht die Frage des Verhältnisses zwischen allgemeinen und besonderen philosophischen Kategorien). Von diesem Standpunkt aus untersucht er auch das Verhältnis zwischen philosophischen Kategorien und einzelwissenschaftlichen Begriffen. Die Entwicklung des Gedankens von der Vielschichtigkeit der Erkenntnis, ihrer Begriffe und Kategorien untersucht er im Zusammenhang mit der Evolution der wissenschaftlichen Erkenntnis in bestimmten wissenschaftlichen Disziplinen.

Gemeinsam mit diesen Fragen wird im Aufsatz die Genesis der menschlichen Erkenntnis untersucht, in der anfangs in sinnlich—anschaulichen Vorstellungen gedacht wurde. Dann fährt der Verfasser fort zur begrifflichen Erkenntnis und zu Kategorien als „den abstrakten Objekten“ der höchsten Stufe der Verallgemeinerung. Die Kategorien selbst fasst er als die breitesten Begriffe auf, in denen die universellsten und wesentlichsten (typischen) Merkmale, Koppelungen und Verhältnisse materieller Objekte abgebildet sind. Die Kategorien in den einzelnen Wissenschaften betrachtet er als Abstraktionen sich dialektisch verändernder objektiver Relationen (Umstände) in der konkreten Sphäre der Natur und der Gesellschaft. Der Verfasser konstatiert, dass die Kategorien der Realität der Verhältnisse, den existierenden Bedingungen insofern adäquat sind, soweit Verhältnisse bestehen bleiben, durch deren Abbildung diese Kategorien entstanden sind. Weil neuen materiellen Verhältnissen eben (nur die ihnen adäquaten) theoretischen Bestimmungen entsprechen.